

MONIKA WOJEWSKA
MARIUSZ BORYSIEWICZ

POLSKA AKCJA PROMETEJSKA W MANDŻURSKIM HARBINIE W LATACH 1920-1939

WSTĘP

U zarania odrodzonej państwowości polskiej ścierały się dwie koncepcje jej uformowania – inkorporacyjna, zakładająca wcielenie ziem opanowanych w danym momencie dziejowym przez władze polskie, oraz federacyjna, której istota polegała na ukształtowaniu terytoriów leżących między Polską a Rosją sowiecką. Koncepcja federacyjna, w połączeniu z próbami korzystnego ułożenia stosunków polsko-sowieckich, wywarła duży wpływ na polską politykę wschodnią w pierwszych latach niepodległości¹. Paradoksalnie pokonanie państwa bolszewickiego w 1920 r. przekreśliło w praktyce dążenia federacyjne. W ich miejscu pojawił się prometeizm, mający spowodować wyzwolenie narodów zdominowanych przez Rosjan, w tym Ukraińców, Gruzinów i Górali Kaukaskich. W dwudziestoleciu międzywojennym władze polskie starały się tak kształtować politykę wschodnią, aby osłabić rolę państwa sowieckiego na płaszczyźnie wewnętrznej i międzynarodowej, widząc w tym szansę na jego rozpad i utworzenie strefy bezpieczeństwa u wschodnich granic Polski. Jedną z aren prowadzenia tych walk stał się Harbin – miasto założone pod koniec XIX wieku w północno-wschodnich Chinach.

Mgr MONIKA WOJEWSKA – Uniwersytet Pomorski w Słupsku; Instytut Historii; e-mail: m.m.wojewska9@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4232-827X>.

Mgr MARIUSZ BORYSIEWICZ – Uniwersytet Ruhry w Bochum (Niemcy), Wydział Historyczny; e-mail: mariuszbory@wp.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8207-557X>.

¹ Zob. W. BALCERAK, *Z dziejów polityki wschodniej Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa: IH PAN 2019, s. 7-23.

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

PROMETEIZM NA TLE POLSKIEJ POLITYKI WSCHODNIEJ

Od początku istnienia Drugiej Rzeczypospolitej relacje z Rosją sowiecką stanowiły główny kierunek polskiej polityki wschodniej. Wynikało to z nieobliczalnego charakteru państwa „dyktatury proletariatu”². Zwycięska wojna z bolszewikami lat 1919-1921 pozwoliła Polsce zachować suwerenność, negując jednocześnie ideę federacjonizmu – polegającą na stworzeniu federacji państw środkowoeuropejskich zdolnych do oparcia się Rosji. Najczęściej wśród tych państw wymieniano Polskę, Litwę i Białoruś, a nieco rzadziej dołączano do nich Ukrainę oraz pozostałe kraje bałtyckie, a więc Łotwę i Estonię³.

Koncepcje federacyjne przeważnie łączy się ze środowiskami tzw. lewicy niepodległościowej⁴, czyli Polskiej Partii Socjalistycznej oraz Polskiego Stronnictwa Ludowego „Wyzwolenie”. Na drugim planie są mniejsze ugrupowania centrolewicowe, jak chociażby PSL-Lewica. Wchodziły one w skład tzw. obozu belwederskiego, do którego zaliczano także Polską Organizację Wojskową, byłych legionistów, kręgi II Oddziału Sztabu Generalnego Wojska Polskiego (wywiadu), otoczenie tygodnika „Rząd i Wojsko” (gdzie redaktorami naczelnymi byli m.in. Tadeusz Hołówko⁵ i Melchior Wańko-

² Pod tym pojęciem kryje się zarówno Rosja Radziecka, jak i panujący w niej ustrój po rewolucji październikowej. W praktyce ten sposób sprawowania władzy na gruncie wewnętrznym sprowadzał się najczęściej do stosowania terroru służącego wyłącznie umocnieniu władzy partii komunistycznej, a nie szerszym interesom społecznym. Natomiast na arenie międzynarodowej zmierzał do destabilizacji sytuacji wewnętrznej poszczególnych państw, zwłaszcza tych sąsiadujących ze Związkiem Radzieckim, co z kolei miało doprowadzić do wybuchu w nich rewolucji społecznej i przejęcia władzy przez czynniki komunistyczne (K. SACEWICZ, *Rewolucja komunistyczna i dyktatura proletariatu w świetle publikacji Centralnego Porozumienia Organizacji Współdziałających w Zwalczaniu Komunizmu – zarys problemu*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 2(30), s. 73-74).

³ J. PISULIŃSKI, *Koncepcje federacyjne w II Rzeczypospolitej*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 56(2021), nr 2, s. 102.

⁴ Przeciwwagą dla nich były pomysły inkorporacyjne lansowane przez Narodową Demokrację, na czele z Romanem Dmowskim (zob. L. WASILEWSKI, *Józef Piłsudski jakim go znałem*, Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze „Rój” 1935, s. 172-173).

⁵ Tadeusz Hołówko (1889-1931) był umysłem niezależnym. Pozwalał sobie nawet na krytykę Józefa Piłsudskiego. Wiele miejsca w jego tekstach zajmowała idea stworzenia federacji Polaków z Białorusinami, Litwinami i Ukraińcami. Należał do Związku Zbliżenia Narodów Odrodzonych – prekursora ruchu prometejskiego. Krytykował też dyskryminację mniejszości narodowych przez władze. Czynnie realizując idee prometeizmu, udał się w 1925 r. do Paryża, gdzie rozmawiał z politykami ukraińskimi i gruzińskimi. W Ankarze negocjował z emigrantami z Kaukazu. W latach 1927-1930 był naczelnikiem Wydziału Wschodniego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, podtrzymując politykę prometejską wspólnie z II Oddziałem Sztabu Generalnego Wojska

wicz⁶), a także publicystów „Gazety Polskiej”⁷. Środowiska te największe zagrożenie widziały w imperializmie rosyjskim. Uważano, że każda Rosja („biała” czy „czerwona”) będzie dążyła do ponownego podboju Polski⁸.

W polskiej polityce wschodniej dwudziestolecia międzywojennego projekty federacyjne zostały zastąpione tzw. akcją prometejską⁹, która szybko znalazła uznanie w oczach Józefa Piłsudskiego¹⁰ i funkcjonowała aż do 1939 r.¹¹ Miała ona na celu wykorzystanie narodów zamieszkujących ZSRR przeciwko władzy bolszewickiej w celu oderwania od niego terenów etnicznie nierosyjskich i utworzenia z nich państw buforowych, powiązanych ściśle pod względem politycznym i militarnym z Drugą Rzeczypospolitą. Ruch prometejski w ZSRR miał stanowić bazę dla ośrodków niepodległościowych, które w zamyśle strony polskiej miały przygotować działania dywersyjne

Polskiego (I. WERSCHLER, *Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Hołowko. Życie i działalność*, Warszawa: PWN 1984, s. 213-222; J. PISULIŃSKI, „Komendant swoim zbrojnym czynem wyciągnął wóz polski z tego błota, w którym on tonął coraz bardziej”. *Listy Tadeusza Hołowki do Stanisława Łosia z lat 1926-1927*, „Dzieje Najnowsze” 52(2020), z. 1, s. 349-352).

⁶ Melchior Wańkowicz (1892-1974) nie był centralną postacią ruchu prometejskiego, jednak podobnie jak Hołowko należał do Związku Zbliżenia Narodów Odrodzonych (Centralne Archiwum Wojskowe – Wojskowe Biuro Historyczne [dalej: CAW-WBH], Oddział II Sztabu Głównego [dalej: OIISG], sygn. I.303.4.5776, Ruch prometejski wśród narodów podrosyjskich na emigracji w Polsce (b.d.), k. 2).

⁷ J. LEWANDOWSKI, *Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego (XI 1918 – IV 1920)*, Warszawa: PWN 1962, s. 81-86; A. DERUGA, *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918-1919)*, Warszawa: Książka i Wiedza 1969, s. 19.

⁸ M. MRÓZ, *Historyczne uwarunkowania polityki wschodniej III RP*, [w:] *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania, koncepcje, realizacja*, red. A. Gil, T. Kapuśniak, Lublin–Warszawa 2009, s. 25.

⁹ Realizacja idei prometeizmu była jednym z niewielu kierunków polskiej polityki zagranicznej obowiązujących w całym okresie międzywojennym, obok prowadzenia polityki równowagi pomiędzy ZSRR i Niemcami, a także przyjęcia możliwości złamania układów z Moskwą, jako z państwem niewiarygodnym oraz mającym inklinacje do narzucania komunizmu innym krajom (A. FRISZKE, M. KORNAT, R. STEMPŁOWSKI, *Dwie epoki. O celach w polskiej polityce zagranicznej 1918-1939 i 1989-2015*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2020, s. 62).

¹⁰ Zarówno niektórzy polscy, jak i zagraniczni historycy utrzymują, że pomysłodawcą prometeizmu był Józef Piłsudski, zob. więcej: R.A. WOYTAK, *The Promethean movement in interwar Poland*, „East European Quarterly” 18(1984), nr 3, s. 273-275; M.K. DZIEWANOWSKI, *Joseph Piłsudski. A European federalist, 1918-1922*, Stanford: Hoover Institution Press 1979, s. 350-351; Z. GASIMOV, *Zwischen Freiheitstopoi und Antikommunismus: Ordnungsentwürfe für Europa im Spiegel der polnischen Zeitung Przemyśle*, „Jahrbuch für Europäische Geschichte” 2011, nr 12, s. 207-220.

¹¹ *II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, t. 4, oprac. P. Libera, Warszawa: Centralne Archiwum Wojskowe 2013, s. 65.

oraz powstańcze w przypadku agresji Moskwy na Polskę¹². Nazwa akcji nawiązywała do starożytnego mitu o Prometeuszu, który cierpiał za wszystkich ludzi i pragnął zerwać okowy niewoli, co miało podkreślać kryjącą się za nią ideę buntu przeciw niesprawiedliwości i zniewoleniu¹³. Związek Polski z narodami prometejskimi (czasami zwanymi też „narodami zniewolonymi”¹⁴) opierał się na założeniu, że proces wyzwolenia narodów podbitych przez Rosję jest naturalną koniecznością dziejową, a jednocześnie rozczłonkowanie Rosji leży u podstaw polskiej racji stanu na Wschodzie¹⁵.

Geneza prometeizmu sięga polskiej emigracji niepodległościowej z okresu XIX wieku. Chociaż działacze tego ruchu w okresie międzywojennym często jako prekursorów widzieli ukraińskiego hetmana Filipa Orlika (1672-1724) i jego syna Grzegorza, którzy w Rzeczypospolitej szukali oparcia przeciwko dominacji rosyjskiej¹⁶. Jednak w nowoczesnym ujęciu idea ta wiąże się z działalnością polityczną i wojskową skierowaną przeciwko państwu sowieckiemu¹⁷. W gronie narodów prometejskich, które znajdowały się pod panowaniem rosyjskim, lecz na to się nie godziły, przygotowując się do walki, wymieniano Ukraińców, narody Kaukazu Południowego (Gruzini, Azerowie, Ormianie), narody Północnego Kaukazu (Czerkiesi, Czeczeni, Osetyjczycy), narody tatarskie (Tatarzy Krymscy, Turkiestańczycy, Idel-Uralczycy), Kozacy – zarówno pochodzenia słowiańskiego, jak i mongolskiego, narody zachodniofińskie (Kabulczycy, Ingrowie)¹⁸.

W latach 1918-1921 wszystkie wyzwalające się grupy narodowe z terenu byłego Imperium Rosyjskiego zwracały się o pomoc i współdziałanie do władz polskich. Ze strony Polski były nawiązywane z nimi kontakty na

¹² P. KOŁAKOWSKI, *Uwagi i spostrzeżenia mjr. Feliksa Ankersteina z 1940 r. dotyczące przygotowań i działań dywersyjnych Ekspozytury nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego WP*, „Dzieje Najnowsze” 2009, nr 1, s. 152.

¹³ A. GRZYWACZ, G. MAZUR, *Ruch prometejski w Polsce*, „Zeszyty Historyczne” [Paryż] 1994, z. 110, s. 79.

¹⁴ B. ŚWIATŁOWSKI, *Prometejska racja stanu. Źródła i dzieje ruchu prometejskiego w II Rzeczypospolitej*, „Poliarchia” 2014, nr 2, s. 148.

¹⁵ CAW-WBH, OIISG, sygn. I.303.4.5561, Stosunki polsko-prometeuszowskie (b.d.), k. 5.

¹⁶ E. CHARASZKIEWICZ, *Przebudowa wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1893-1921*, „Niepodległość” 1955, t. 5, s. 125-130.

¹⁷ T. LANDMANN, *Prometeizm jako założenie polityczno-ideologiczne w korespondencji Polskiej Grupy Prometeusza w Londynie w pierwszych latach po II wojnie światowej*, „Wschodnioznawstwo” 2018, nr 12, s. 261.

¹⁸ CAW-WBH, OIISG, sygn. I.303.4.5561, Stosunki polsko-prometeuszowskie (b.d.), k. 1; por. A. BRYC, *Wpływ geopolityki na tożsamość międzynarodową Polski i Rosji*, [w:] *Geopolityka w stosunkach polsko-rosyjskich*, red. S. Bieleń, A. Skrzypek, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR 2012, s. 35.

płaszczyźnie wojskowej i politycznej. Stworzyło to podstawy do przyszłej działalności prometejskiej. Warszawa była też jednym z głównych kierunków emigracji ostatnich rządów i przedstawicielstw państw prometejskich po ich pokonaniu przez bolszewików, co przełożyło się na spore znaczenie Polski w kształtowaniu tego ruchu w Europie. W owym czasie najważniejsze ośrodki prowadzenia działalności prometejskiej – oprócz Warszawy – znajdowały się w Paryżu, Pradze i Stambule. W Polsce gościł m.in. rząd Ukraińskiej Republiki Ludowej, którego przedstawicielem w latach 1926-1939 był prof. Roman Smal-Stocki (1893-1969) – długoletni przewodniczący Klubu „Prometeusz” w Warszawie, reprezentanci rządu gruzińskiego, m.in. Giorgi Nakaszydze (1890-1991) – wiceprzewodniczący warszawskiego Klubu „Prometeusz” w 1927 r., Górali Kaukaskich reprezentował Muhammad Said Szamil (1901-1981) – wnuk słynnego imama Szamila, który od drugiej połowy lat trzydziestych urzędował w Warszawie, rządy kubański i doński znalazły swojego reprezentanta w osobie Michaiła Frołowa (1897-1930) – działacza Klubu „Prometeusz”, interesami rządu azerskiego kierował Mustafa-bek Wekiłow (1896-1965), zaś tatarski ruch narodowy reprezentował Muhammed Ayaz Ishaki (1878-1954) – pisarz, publicysta i działacz Klubu „Prometeusz” w Warszawie¹⁹.

Ze strony polskiej szczególnie mocnego wsparcia dla idei prometejskiej udzielali Tadeusz Hołówko, który od 1927 r. był szefem Wydziału Wschodniego Ministerstwa Spraw Zagranicznych²⁰, płk Tadeusz Schaetzel²¹ – od 1 października 1926 r. szef Oddziału II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, oraz mjr Edmund Charaszkiewicz²², kierujący w latach 1928-1939

¹⁹ *Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiewicza*, oprac. A. Grzywacz, M. Kwiecień, G. Mazur, Kraków: Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego 2000, s. 62.

²⁰ G. ZACKIEWICZ, *Polska myśl polityczna wobec systemu radzieckiego 1918-1939*, Kraków: ARCANA 2004, s. 191.

²¹ Tadeusz Schaetzel (1891-1971) już w 1919 r. rozpoczął służbę w Oddziale II Sztabu Generalnego. W dwudziestoleciu międzywojennym zajmował wiele stanowisk państwowych i wojskowych, przy czym zawsze był niestrudzonym promotorem myśli prometejskiej. Po agresji sowieckiej 17 września 1939 r. wyjechał z kraju. Nawet pobyt na emigracji nie zmienił jego poglądów. Pod koniec 1948 r. w Londynie utworzył Polski Ośrodek Prometejski, później zwany Polską Grupą „Prometeusza”. Za jego pośrednictwem utrzymywał łączność ze swoimi przedstawicielami w Niemczech, Stambule i Nowym Jorku, a w praktyce kierował ze strony polskiej powojennym ruchem prometejskim (P. LIBERA, *Prometeizm po prometeizmie. Zarys historii ruchu prometejskiego po 1939 roku*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2022, nr 1 (39), s. 57-58).

²² Edmund Charaszkiewicz (1895-1975) jako wieloletni szef Ekspozytury nr 2 skupiał w swoich rękach znaczną część działalności prometejskiej. Był on postacią nietuzinkową, uczestnikiem wojny 1920 r. i ochotniczo III powstania śląskiego. Jego działania okazały się niezbędne do promowania tej koncepcji, zwłaszcza po 1935 r., gdy uwidoczniły się sprzeczności między zało-

Ekspozyturą nr 2 Oddziału II Sztabu Generalnego, która w odróżnieniu od innych ekspozytur nie funkcjonowała jako organ terenowy polskiego wywiadu, lecz zajmowała się organizacją sabotażu i dywersji na wypadek wojny na terenie państw ościennych²³.

Właśnie na styku wywiadu wojskowego i dyplomacji zrodził się pomysł rozszerzenia akcji prometejskiej na podstawie tworzenia tzw. klubów „Prometeusz” w kolejnych miastach świata. Pierwsze dwa kluby powstały w Warszawie i Paryżu w 1928 r.²⁴ Następne trzy utworzono w Helsinkach, Stambule i Harbinie²⁵. Ich podstawowym celem, obok propagowania prometeizmu, było podporządkowanie środowisk emigracji prometejskiej wpływom polskim. Polski wywiad dokładał wszelkich starań, aby z warszawskiego Klubu „Prometeusz” uczynić ideologiczne centrum całego ruchu prometejskiego. Po części udało się tego dokonać na początku lat trzydziestych XX wieku, gdy jego kierownictwo wysyłało instrukcje do wielu organizacji prometejskich na terenie Europy²⁶.

AKCJA PROMETEJSKA W HARBINIE

Harbin – miasto założone w efekcie rosyjskiej ekspansji terytorialnej na Dalekim Wschodzie²⁷ – stanowił naturalną bazę dla rozwoju ruchu prometej-

zeniami ruchu a polityką państwa, która obierała coraz ostrzejszy kurs wobec mniejszości. Będąc na emigracji, nadal kontynuował aktywność w ruchu prometejskim (P. LIBERA, *Pierwsza notatka mjr. Edmunda Charaszkiewicza o „zagadnieniu prometejskim” (15 XI 1939 r.)*, „Nowy Prometeusz” 2015, nr 8, s. 137-139).

²³ R. RYBKA, K. STEPAN, *Rocznik oficerski 1939. Stan na dzień 23 marca 1939*, Kraków: Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego 2006, s. 423.

²⁴ S. MIKULICZ, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa: Książka i Wiedza 1971, s. 202-203.

²⁵ Już w listopadzie 1926 r. w wyniku inicjatywy strony polskiej rozpoczęto wydawanie w języku francuskim miesięcznika „Prométhée”, który miał za zadanie promowanie postaw niepodległościowych wśród narodów egzystujących w ZSRR, ze szczególnym uwzględnieniem narodów kaukaskich. Zarówno to pismo, jak i powołany do życia dwa lata później Klub „Prometeusz”, były współfinansowane ze środków polskiego MSZ. Jednak aktywność paryskiego klubu była mocno ograniczona (L. WYSZCZELSKI, *Rozpruwanie Rosji. Prometeizm – idea i realizacja*, Warszawa: Wydawnictwo Bellona 2016, s. 67-110).

²⁶ A. KRAWCEWICZ, *Ideologiczne podstawy polskiej geopolityki na przykładzie koncepcji prometejskiej*, „Acta Politica” 2014, nr 28, s. 27-28.

²⁷ Współczesny Harbin to ponad dziesięćmilionowa aglomeracja z własnym portem rzeczynym, lotniskiem, metrem i licznymi połączeniami drogowymi oraz kolejowymi (M. BORYSIEWICZ, *Zarys dziejów Polonii w Harbinie*, [w:] *Polska i sąsiedzi na przestrzeni wieków. Prace słupskich doktorantów historii I*, red. W. Skóra, A. Teterycz-Puzio, Słupsk 2017, s. 53). Polacy

skiego, gdyż w następstwie rewolucji, wojny domowej i ogólnej zawieruchy w Rosji, oprócz Polaków, na początku lat dwudziestych XX wieku trafili tam przedstawiciele narodów uciśnionych przez Rosjan, czyli Ukraińcy, Gruzini, Ormianie i Tatarzy²⁸. W tym kosmopolitycznym mieście mieszkali również Chińczycy, stanowiący zdecydowaną większość, a także Rosjanie, Koreańczycy, Japończycy, Anglicy, Niemcy, Francuzi, Łotysze, Litwini, Żydzi i Amerykanie²⁹. Jednak działanie Klubu „Prometeusz” w Harbinie miało koncentrować się głównie na współpracy z Ukraińcami, Gruzinami i Tatarami³⁰. W tym celu organizowano liczne wykłady, odczyty, koncerty, seminaria lub konferencje dotyczące kwestii narodowościowych na terenach Rosji sowieckiej, a także samego reżimu stalinowskiego. Odstąpiono od działalności militarnej, wierząc w skuteczność akcji wydawniczo-propagandowej i mając na uwadze stłumienie powstań na Kaukazie (w latach 1929-1931) oraz niepowodzenia partyzantki w Turkiestanie³¹.

Współpraca Polonii mandżurskiej z narodami ciemiężonymi przez Rosjan nastąpiła w sposób spontaniczny i nie była narzucona przez tzw. czynniki oficjalne. Jej geneza sięga 1920 r., gdy do Harbina dotarło blisko tysiąc oficerów i żołnierzy z rozbitej przez bolszewików 5. Dywizji Strzelców Polskich (5. Dywizji Syberyjskiej)³². Jej formowanie zakończyło się 25 stycznia 1919 r. na Syberii. W szeregi Dywizji Syberyjskiej masowo wstępowali nie tylko Polacy, ale też miejscowi ochotnicy, a wśród nich nie zabrakło Ukraińców³³ i Tatarów³⁴. Przedstawiciele kolonii polskiej w Harbinie starali się

mieszkający w tym mieście w pierwszej połowie XX wieku dysponowali licznymi instytucjami, m.in. szkołami i kościołami (J. SZYMAŃSKI, *Opieka duszpasterska nad Polakami w Harbinie*, „Studia Polonijne” 38(2017), s. 42-43).

²⁸ M. BORYSIEWICZ, *Polish settlement in Manchuria (1898-1950)*, „Studia Polonijne” 39(2018), s. 147.

²⁹ A. WINIARZ, *Druga Rzeczpospolita wobec szkolnictwa i oświaty polonijnej na Dalekim Wschodzie (1918-1941)*, [w:] *Sto lat polskiej oświaty (1918-2018)*, red. H. Markiewiczowa, I. Czarnecka, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej 2019, s. 49.

³⁰ Biblioteka Polska w Paryżu, Archiwum Władysława Pelca, sygn. 1 Curriculum Vitae (b.d.), k. 2.

³¹ CAW-WBH, OIISG, sygn. I.303.4.5561, Stosunki polsko-prometeuszowskie (b.d.), k. 32.

³² Historię 5. Dywizji Strzelców Polskich na Syberii i Dalekim Wschodzie, w tym okoliczności jej formowania, organizację, zaopatrzenie i wyżywienie, wyszkolenie, walkę z bolszewikami, ewakuację, kapitulację, powrót resztek jednostki do kraju i wreszcie jej zwycięski udział w ofensywie warszawskiej, szczegółowo opisał Henryk Bagiński – *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914-1920*, Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy 1921, s. 535-598.

³³ Sporadycznie zdarzały się przymusowe wcielenia do Dywizji Syberyjskiej, które obejmowały przeważnie Polaków i Ukraińców, lecz tego rodzaju praktyki były zwalczane przez jej dowództwo (*Protokół spisany w kancelarii Okręgowego Delegata PKW w Nowonikolajewsku dnia 22 września 1919 r. o godzinie 2 popoł.*, [w:] *Materiały źródłowe do dziejów sybirackich ze zbiorów Komisji Historycznej Związku Sybiraków Oddział w Krakowie*, red. A. Szemieth,

okazać pomoc żołnierzom służącym w Wojsku Polskim niezależnie od ich narodowości. W tym celu 12 czerwca 1920 roku w gmachu Stowarzyszenia „Gospoda Polska”³⁵ zorganizowano wieczór polsko-ukraiński. Dochód z tego wydarzenia (3 jeny od osoby) zasilił Polski Czerwony Krzyż w Harbinie³⁶. Kontakty Polaków z narodami prometejskimi w kolejnych latach odbywały się najczęściej na stopie towarzyskiej. Podtrzymywaniu wzajemnych znajomości sprzyjał zapewne fakt, że część polskiej diaspory identyfikowała się jako grekokatolicy, co korelowało z wyznaniem niektórych przedstawicieli ukraińskiej społeczności w Mandżurii³⁷.

Największe znaczenie przywiązywano do kontaktów ze społecznością ukraińską, która pod względem liczebności znacznie przewyższała pozostałe enklawy. W dużej liczbie Ukraińcy, podobnie jak Polacy, pojawili się w Mandżurii przy okazji budowy Kolei Wschodniochińskiej przez carską Rosję w latach 1897-1903. Kolej ta łączyła Syberię z północnymi Chinami, a po ukończeniu liczyła prawie 2 tys. kilometrów³⁸. W odróżnieniu od Ukraińców Polacy tworzyli personel inżynieryjno-techniczny i nie pracowali

T. Gąsiorowski, S. Goldgart, M. Kaplitowa, A. Winiarska, Kraków: Wydawnictwo Zakonu Pijarów 1995, s. 18-19).

³⁴ Jednym z nich był Hussein Abdiusz, wybitny nowelista tatarski, interesujący się polską literaturą, z którą zapoznał się w Ufie, służąc właśnie w szeregach 5. Dywizji Strzelców Polskich. Na stałe osiedlił się w Harbinie, gdzie wydał drukiem przekład cyklu poezji Józefa Birkenmajera pod nazwą *Księżycowe noce*. Co zrozumiałe, jego szczególne zainteresowanie budziły tematy z życia społeczności tatarskiej i dziejów tatarskich w Polsce (*Kronika*, „Gazeta Literacka” 1934, nr 7, s. 112).

³⁵ „Gospoda Polska” była stowarzyszeniem kulturalno-oświatowym działającym w latach 1907-1949. Jego członkowie zainicjowali utworzenie pierwszej polskiej szkoły początkowej, zajmowali się prowadzeniem kursów języka polskiego i zbiorcami pieniędzy na cele edukacyjne oraz charytatywne. Jednak pierwotne funkcjonowanie stowarzyszenia, jak sama nazwa wskazuje, wiązało się również z prowadzeniem działalności gastronomicznej (M. BORYSIEWICZ, *Przedsiębiorczość polska w Harbinie w latach 1898-1945*, [w:] *Polska i sąsiedzi na przestrzeni wieków. Prace doktorantów historii II. Na wojnie i w czasach pokoju*, red. W. Skóra, A. Teterycz-Puzio, Słupsk 2018, s. 81).

³⁶ *Kronika miejscowa*, „Przegląd” 1920, nr 27, s. 7.

³⁷ Należy zaznaczyć, że spośród 2035 osób, które w 1930 r. przebywały na terenie Mandżurii i oficjalnie przyznawały się do polskości, jedynie 7 osób deklarowało się jako grekokatolicy. Wśród ludzi z polskim obywatelstwem zdecydowanie przeważali wyznawcy katolicyzmu – 1696 osób. Jednak dość liczną grupę stanowili wierni Cerkwi prawosławnej – 114 osób, a wyznawców tej religii nie brakowało również wśród Ukraińców. Poza tym polską mozaikę wyznaniową uzupełniali reprezentanci judaizmu – 200 osób, protestantyzmu – 14, a także karaimi – 4 (M. BORYSIEWICZ, *Władysław Kowalski (1870-1940): Polish pioneer of industrialization in the Far East*, „Scripta Historica” 2017, nr 23, s. 93).

³⁸ Ch.-Ch. WANG, *The Chinese Eastern Railway*, „Annals of the American Academy of Political and Social Science” 1925, nr 122, s. 57.

fizycznie przy układaniu torów. Dodatkowo Polacy zajmowali wysokie stanowiska w lokalnej bankowości, medycynie, sądownictwie, a nawet w samorządzie miejskim³⁹.

Dzięki kolei Harbin na przestrzeni zaledwie kilku dekad stał się blisko milionowym miastem. Już w 1938 r. jego liczebność wynosiła na ponad 450 tys. osób⁴⁰. W 1950 r. było to już ok. półtora miliona mieszkańców. Liczbę Polaków w Harbinie pod koniec lat trzydziestych XX wieku szacowano na 1250 osób⁴¹. Wielkość ukraińskiego skupiska w analogicznym okresie sięgała 10 tys. osób⁴². Jednocześnie warto zauważyć, że europejska część miasta aż do końca II wojny światowej była zdominowana przez ponad 100 tys. Rosjan⁴³. „Biali” Rosjanie, mający decydujący wpływ na kształt Harbina nawet podczas japońskiej okupacji (od 1931 r.), nie uznawali Ukraińców za oddzielny naród i robili wszystko, żeby zasymilować ich lokalną społeczność. Było to tym łatwiejsze, że podstawowe narzędzie komunikacji, handlu i nauki stanowił język rosyjski.

W latach trzydziestych XX wieku w Mandżurii działała też Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (OUN). Jej przedstawicielom udało się wniknąć w struktury ukraińskich stowarzyszeń społeczno-kulturalnych, jednak do 1937 r. nie odgrywali oni decydującej roli wśród Ukraińców na terenie północnych Chin. W przypadku konfliktu zbrojnego między Związkiem Radzieckim a Japonią przywódcy OUN byli przekonani, że możliwe jest ustanowienie dalekowschodniego państwa ukraińskiego pod japońskim protektoratem⁴⁴.

W takich warunkach funkcjonował harbiński Klub „Prometeusz”, utworzony w 1932 r., który mieścił się w budynku Stowarzyszenia „Gospoda Polska”. Nie było to miejsce przypadkowe, gdyż tam znajdował się także polski konsulat. Jego pracownicy, na czele z konsulami: Jamesem Douglassem (1931-1933) i Aleksandrem Kwiatkowskim (1932-1938), prowadzili akcję prometejską na tym terenie. Placówka ta powstała bez formalnej zgody

³⁹ W. THEISS, *Dzieci syberyjskie. Dzieje polskich dzieci repatriowanych z Syberii i Mandżurii w latach 1919-1923*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski 1992, s. 28.

⁴⁰ E.J. REYMAN, *Encyklopedia nauk politycznych*, t. 3, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Społecznego i Instytutu Wydawniczego „Biblioteka Polska” 1938, s. 866-867.

⁴¹ A. WINIARZ, *Działalność Polskiego Komitetu Opiekuńczego w Harbinie (1942-1945)*, „Rocznik Polonijny” 1984-1985, nr 2, s. 196.

⁴² V. KUBIYOVYCH, *Ukraine. A concise encyclopedia*, vol. 1, Toronto: University of Toronto Press 1963, s. 248.

⁴³ O. BAKICH, *Émigré Identity: the Case of Harbin*, „The South Atlantic Quarterly” 1(2000), nr 99, s. 51-70.

⁴⁴ R. WYSOCKI, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929-1939. Geneza, struktura, program, ideologia*, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2003, s. 377.

miejscowych władz chińskich w marcu 1920 r. i działała nieprzerwanie do grudnia 1941 r. Zadaniem „Prometeusza” w Harbinie miała być integracja wszystkich „narodów zniewolonych” w dążeniu do pokonania Sowietów. Jednak przemyślane działania podjęto tylko na rzecz kolonii ukraińskiej. Zapewne wynikało to z faktu, że formalnym kierownikiem Klubu był Iwan Świt⁴⁵ – ukraiński dziennikarz, pisarz, historyk i lider ukraińskiego życia społecznego, redaktor czasopisma „Маньджурський вістник” („Dziennik Mandżurii”)⁴⁶.

⁴⁵ Iwan Świt to postać mało znana nawet w ukraińskiej historiografii. Wiadomo, że urodził się 27 kwietnia 1897 r. w rodzinie prawosławnego księdza z guberni charkowskiej. Dorastał w mieście Kupiańsk, gdzie ukończył szkołę początkową w 1913 r. Wcześniej stracił ojca, wstąpił do seminarium duchownego w Charkowie, aby zapewnić sobie utrzymanie. Po jego ukończeniu, w 1915 r. wstąpił na Cesarski Uniwersytet w Charkowie, gdzie studiował fizykę i matematykę. Podczas studiów zainteresował się podróżami, m.in. odwiedził Kaukaz i kompleks górniczy w Katerynosławiu (obecnie Dniepr). Wybuch I wojny światowej i rosyjska wojna domowa pokrzyżowały jego plany zawodowe. W 1918 r. chciał udać się do Stanów Zjednoczonych przez Władywostok. Tam wrósł w życie narodowe Ukraińców na Dalekim Wschodzie, którzy usiłowali stworzyć własne państwo. Ich starania spotkały się ze sprzeciwem „białych” Rosjan i bolszewików. Wówczas zaczął publikować ukraińskie artykuły propagandowe w lokalnej prasie. Zwycęstwo „czerwonych” zmusiło go do ucieczki do Harbina w 1922 r. Od początku swojej obecności w mieście próbował nawiązać współpracę między narodami zniewolonymi przez Moskwę. Z własnej inicjatywy utrzymywał kontakty z przywódcami lokalnych kolonii narodowych, głównie Tatarów i Gruzinów, co w naturalny sposób zbliżyło go do ruchu prometejskiego. Stąd też był honorowym gościem tzw. Drugiego Kurułtaju Tatarów Azji Wschodniej w 1935 r. Już od 1932 r. oficjalnie przewodniczył działaniom Klubu „Prometeusz” w Harbinie. Jednocześnie zdecydowanie przeciwstawiał się tendencjom nacjonalistycznym panującym wśród części ukraińskiej enklawy w Mandżukuo. W efekcie stracił pozycję lidera swojej społeczności, przez co w latach 1937-1940 nie pełnił w niej żadnej oficjalnej funkcji. W listopadzie 1941 roku przeprowadził się do Szanghaju. Po II wojnie światowej zamieszkał w Nowym Jorku, gdzie opisywał historię ukraińskiej diaspory w Mandżurii. Zmarł 8 marca 1989 r. w Seattle (S. ЦІПКО, *Ukrainians in Russia. A bibliographical and statistical guide*, Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press 1994, s. 18; М.М. ВАРВАРЦЕВ, *Світ Іван Васильович*, [w:] *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Випуск 6. Біографічна частина: Н-Я, red. М.М. Варварцев, Київ: Інститут історії України 2016 [М.М. VARVARTSEV, *Svit Ivan Vasylovych*, [w:] *Ukrayina v mizhnarodnykh vidnosynakh. Entsiklopedychnyy slovnyk-dovidnyk*. Vypusk 6. Biohrafichna chastyna: N-Ya, ed. M.M. Varvartsev, Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny 2016], s. 169-170; О. ХОМЕНКО, *Історія “невидимої” діаспори: Іван Світ та його “Скорочена історія українського руху на Далекім Сході /Азія/” (Харбін, 1938)*, „Україна Модерна” [О. ХОМЕНКО, *Istoriya “nevydytoyi” diyaspori: Ivan Svit ta yoho “Skorochena istoriya ukrayins'koho rukhu na Dalekim Shkodi /Aziya/” (Kharbin, 1938)*, „Ukrayina Moderna”] 2022, nr 32-33, s. 119-122).

⁴⁶ V. KUBIYOVYCH, *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 5, Toronto: University of Toronto Press 1993, s. 123.

W rzeczywistości Klub założył i kierował nim Władysław Pelc⁴⁷, który w 1931 r., jako tajny współpracownik polskiego wywiadu (referent kulturalno-oświatowy w konsulacie) przybył do Harbina, by zjednać sobie kolonie Ukraińców, Gruzinów i Tatarów. To on przekonał liderów ukraińskiej diaspory do uczestnictwa w jego pracach. Wymiernym efektem tych prac była gazeta „Маньджурський вістник”, częściowo finansowana z pieniędzy polskiego konsulatu. Również z jego osobą związane jest pojawienie się pisma „Listy Harbińskie” (później znane jako „Daleki Wschód”). Pelcowi udało się uporządkować polską akcję prometejską w Harbinie. Skoncentrował swoje wysiłki na czterech kwestiach: wsparciu finansowym ukraińskiej prasy, organizacji odczytów w języku ukraińskim o tematyce niepodległościowej w „Gospodzie Polskiej” i ograniczeniu wpływów OUN, co też realizował z powodzeniem do 1934 r.⁴⁸, gdy odwołano go do Warszawy, a następnie skierowano do Ambasady RP w Paryżu, gdzie kontynuował akcję prometejską⁴⁹.

W 1936 r. do harbińskiego konsulatu delegowano Stefana Lewińskiego⁵⁰, polskiego orientalistę ukraińskiego pochodzenia, którego podstawowym

⁴⁷ Władysław Pelc (1906-2002) urodził się na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim, lecz wychował i kształcił w Harbinie. Po ukończeniu harbińskiego Gimnazjum im. Henryka Sienkiewicza udał się do Polski i podjął studia na Uniwersytecie Warszawskim. Będąc w kraju, został gorącym zwolennikiem prometeizmu. Z jego powrotem do Harbina łączy się powstanie i aktywna działalność Klubu „Prometeusz”, w którym budował przyjazne stosunki z przedstawicielami narodów podporządkowanych Związkowi Radzieckiemu. Poza akcją prometejską angażował się także w szerzenie wiedzy wśród Polaków o Mandżurii i Chinach, co czynił na łamach czasopism ukazujących się na terenie Polski. Dodatkowo wraz z żoną Heleną i Kazimierzem Grochowskim odegrał decydującą rolę w założeniu Polskiego Koła Wschodoznawczego w Harbinie w 1930 r. Powstało ono z myślą prowadzenia badań naukowych i pomocy miejscowej młodzieży polskiej w zdobyciu wykształcenia wschodoznawczego na uczelniach polskich i zagranicznych. Przed II wojną światową współpracował z polskim wywiadem, jednocześnie zasilając szeregi służby dyplomatycznej. Wybuch wojny zastał go w Paryżu, gdzie czynnie uczestniczył w działaniach francuskiego ruchu oporu. We Francji pozostał do końca swojego życia (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, Dom Spokojnej Starości Polskiego Funduszu Humanitarnego w Lailly-en-Val, sygn. BU 3936/268, k. 3-11).

⁴⁸ W. KOMAR, *Władysław Antoni Pelc: rys biografii prometejskiej*, „Nowy Prometeusz” 2014, nr 6, s. 78.

⁴⁹ Biblioteka Polska w Paryżu, Archiwum Władysława Pelca, sygn. 1, Curriculum Vitae (b.d.), k. 3.

⁵⁰ Stefan Lewiński (1897-1946) urodził się we Lwowie w rodzinie Iwana Lewińskiego, ukraińskiego architekta i inżyniera budowlanego. Był znany jako działacz społeczny, inżynier i orientalista ukraińskiego pochodzenia. Studiował w Szkole Politechnicznej we Lwowie i Instytucie Kolonialnym w Brukseli. Uzyskał stopień doktora zarówno w Szkole Politechnicznej, jak i Narodowym Instytucie Języków i Cywilizacji Orientalnych w Paryżu. W latach 1936-1940 pracował jako referent handlowo-ekonomiczny i tłumacz języka japońskiego w polskim konsulacie w Harbinie. Jednak jego podstawowym zadaniem było pozyskanie przychylności ukraińskiej diaspory

zadaniem w latach 1936-1940 miało być utrzymywanie poprawnych relacji z narodami prometejskimi, ze szczególnym uwzględnieniem społeczności ukraińskiej⁵¹. Nie spełnił on pokładanych w nim nadziei polskiego wywiadu, za co jednak trudno go obwiniać. W 1937 r. japońskie władze wojskowe rozwiązały wszystkie ukraińskie organizacje poza tzw. Ukraińska Kolonią Narodową w Mandżurii⁵². Była to organizacja całkowicie zdominowana przez ukraińskich nacjonalistów i podlegała japońskim władzom, które ograniczyły działalność społeczno-kulturalną ukraińskiej kolonii do minimum⁵³. W podobny sposób postąpiono z innymi organizacjami należącymi do „narodów zniewolonych” na terenie marionetkowego państwa Mandżukuo, całkowicie kontrolowanego przez Japończyków. Lewiński nie miał więc dużego pola do działania. Utrzymywał kontakty jedynie na gruncie osobistym.

Należy przy tym zaznaczyć, że wcześniej władze polskie odrzuciły ofertę rządu japońskiego instytucjonalnej współpracy na rzecz realizacji idei prometejskiej na obszarze ZSRR. Strona polska uważała, że wiąże się to ze zbyt dużym ryzykiem i nakładem środków. Wśród Japończyków szczególne zainteresowanie budziły narody zamieszkujące sowiecką Azję Centralną⁵⁴. To zainteresowanie rosło od 1936 r., czyli powstania frontu antykominternowskiego. Wówczas Niemcy i Japonia podjęły działania w celu opanowania organizacji prometejskich.

Przyczyny niepowodzenia polskiej akcji prometejskiej w Mandżurii wynikały ze skomplikowanej sytuacji międzynarodowej oraz niesprzyjających

w Mandżukuo, co też starał się uczynić poprzez aktywny udział w życiu tamtejszych Ukraińców i współpracę z gazetą „Маньджурський вістник”. Opracował także słownik ukraińsko-japoński. Posadę zawdzięczał poparciu Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego i wice-marszałka Sejmu RP Wasyla Mudrego. W styczniu 1939 r. złożył wniosek o dymisję w związku z wroгим nastawieniem władz polskich do Karpato-Ukrainy, ale szybko go wycofał. W 1941 r. studiował w Pekinie, zaś w latach 1942-1945 pracował jako tłumacz języka japońskiego dla władz francuskich w Indochinach. Po wojnie został ewakuowany do Francji, gdzie zmarł 8 października 1946 r. w miejscowości Gap (V. KUBIYOVYCH, *Ukraine*, s. 183; В. ТРОЩИНСЬКИЙ, *Левинський Степан*, [w:] *Енциклопедія української діаспори*, t. 4: *Австралія-Азія-Африка*, red. В. Маркус, Київ: Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці 1995 [W. TROSHCHYNS'KYI, *Levyns'kyi Stepan*, [w:] *Entsyklopediya ukrayins'koyi diaspory*, vol. 4: *Avstraliya-Aziya-Afryka*, ed. V. Markus', Kyiv: Naukovetovarystvo im. Shevchenka v Amerytsi 1995], s. 109).

⁵¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie [dalej: AAN], Konsulat Generalny RP w Harbinie [dalej: KGRP], sygn. 15, Akta osobowe Stefana Lewińskiego, k. 2-4.

⁵² CAW-WBH, OIISG, sygn. I.303.4.5693, Reorganizacja ruchu prometejskiego w Paryżu, 31 sierpnia 1937 r., k. 1-3.

⁵³ CAW-WBH, OIISG, sygn. I.303.4.5500, Sytuacja polityczna na Dalekim Wschodzie (b.d.), k. 81.

⁵⁴ A. PEPLŃSKI, H. KUROMIYA, *Uwarunkowania polsko-japońskiej współpracy wywiadowczej w okresie międzywojennym*, [w:] *Japonia. Historia i współczesność*, red. J. Marszałek-Kawa, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2008, s. 182.

warunków na gruncie lokalnym. Widząc słabość innych narodów prometejskich, polskie władze pokładały zbyt duże nadzieje we współpracy z kolonią ukraińską. Jednak dla większości Ukraińców bardziej opłacalne było współdziałanie z Japończykami, którzy sprawowali niepodzielną władzę w regionie, rzutującą na dobrostan ludności ukraińskiej lub jego brak⁵⁵.

Polaków i Ukraińców na terenie Mandżurii łączyła głównie niechęć do rosyjskiego imperializmu w wydaniu carskim, jak i sowieckim. Odczucia te starali się podsycać wysłannicy polskiego wywiadu wojskowego. Natomiast w dłuższej perspektywie obie społeczności podążały za odmiennymi celami. Działacze polonijni z zapałem propagowali postawy patriotyczne wśród różnorodnych przedstawicieli polskiej enklawy, zarówno młodzieży, jak i dorosłych. Zazwyczaj czyniono to pod auspicjami polskiego konsulatu, a liderzy polskiej społeczności pozostawali na ogół wierni polityce polskiego rządu⁵⁶.

Z kolei znaczna część ukraińskich aktywistów postulowała utworzenie niepodległego państwa ukraińskiego, krytykowała polskie władze i kierowała się pobudkami nacjonalistycznymi. Tym sposobem ich nadrzędnym celem stało się odrzucenie przynależności do państwa polskiego⁵⁷. Postępowanie polskich władz, w tym pacyfikacja Małopolski Wschodniej w 1930 r., również nie sprzyjało nawiązaniu trwałych relacji polsko-ukraińskich⁵⁸. Klęska wrześniowa doprowadziła do ostatecznego zakończenia akcji prometejskiej w Harbinie, gdzie polski konsulat zajmował się niemal wyłącznie obroną praw zubożałej Polonii.

⁵⁵ *The independence of Manchu-Ti-Kuo*, „Manchurian Economic Review” 1934, nr 1, s. 4.

⁵⁶ *The Poles in Manchoukuo*, „Polish Bulletin. Manchurian Economic Review” 1937, nr 2, s. 21.

⁵⁷ „Кресу” в огні и крові [„Kresy” v ohni y krovi], „Harbin Herald. Ukrainian Weekly Supplement” 1924, nr 1, s. 1.

⁵⁸ 10 marca 1931 r. do Delegacji RP w Harbinie dotarła notatka informacyjna podpisana przez Wiktora Tomira Drymmera, pracującego ówczesnie w charakterze zastępcy naczelnika Wydziału Prasowego MSZ, która w jego zamyśle miała stonować negatywne nastroje wśród ludności ukraińskiej w Harbinie. W odniesieniu do działań represyjnych w Małopolsce pojawiło się stwierdzenie, że „wiadomości podawane przez prasę zagraniczną o znęcaniu się wojska nad ludnością, o wypadkach śmierci wskutek pobicia itp. są zmyślane i należy je kategorycznie dementować”. Można jednak wątpić w skuteczność tego typu oświadczeń, a zwłaszcza wśród Ukraińców nieufnie odnoszących się do polskich władz (AAN, KGRP, sygn. 8, Komunikat w sprawie akcji pacyfikacyjnej w Małopolsce, 21 listopada 1930 r., k. 1).

PODSUMOWANIE

Na przykładzie Harbina wyraźnie widać, że wiodący element polskiej polityki wschodniej, jakim była akcja prometejska, funkcjonował nie tylko na terytorium państwa polskiego, ale również poza jego granicami. Głównym celem podejmowania inicjatywy prometejskiej – zarówno na obszarze Mandżurii, jak i na terenie Europy – było osłabienie oraz dekompozycja państwa sowieckiego. Warto jednocześnie podkreślić, iż prometeizm nie był ruchem wyłącznie antykomunistycznym, lecz działaniem przeciwko imperializmowi państwa rosyjskiego niezależnie od jego ustroju politycznego. Siłą rzeczy jednak w dwudziestoleciu międzywojennym występował przeciw Związkowi Radzieckiemu, a udział w nim podmiotów polskich wkomponowywał się w dążenia innych narodów do pozbycia się sowieckiej dominacji. Niestety, z biegiem lat Polska nie była w stanie utrzymać pierwszoplanowej roli w ruchu prometejskim⁵⁹, czego przykładem może być niepowodzenie działań prowadzonych przez polskich urzędników w Harbinie, gdzie ich starania zostały skutecznie zniwelowane przez władze marionetkowego państwa Mandżukuo.

BIBLIOGRAFIA

ZBIORY ARCHIWALNE

Archiwum Akt Nowych w Warszawie [AAN]

Konsulat Generalny RP w Harbinie [KGRP]

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

Dom Spokojnej Starości Polskiego Funduszu Humanitarnego w Lailly-en-Val

Biblioteka Polska w Paryżu

Archiwum Władysława Pelca

Centralne Archiwum Wojskowe – Wojskowe Biuro Historyczne w Warszawie [CAW-WBH]

Oddział II Sztabu Głównego [OIISG]

⁵⁹ W Polsce koordynacją akcji prometejskiej zajmował się Wydział Wschodni Ministerstwa Spraw Zagranicznych i Ekspozytura nr 2 Oddziału Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. Jednak po podpisaniu paktu o nieagresji ze Związkiem Sowieckim w 1932 r. znacznie ograniczono fundusze przeznaczone na działalność prometejską i jeszcze bardziej ją zakonspirowano, co niewątpliwie przyczyniło się do spadku jej efektywności (A. CHMIELARZ, *Organizacja dywersji pozafrontowej w 1939 r.*, [w:] *Wywiad i kontrwywiad II Rzeczypospolitej wobec groźby wybuchu wojny w 1939 r.*, red. D. Gregorczyk, Katowice–Warszawa: „Śląsk” Wydawnictwo Naukowe 2020, s. 251).

OPRACOWANIA

- BAGIŃSKI H., *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914-1920*, Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy 1921.
- BAKICH O., *Émigré Identity: the Case of Harbin*, „The South Atlantic Quarterly” 1(2000), nr 99, s. 51-73.
- BALCERAK W., *Z dziejów polityki wschodniej Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa: IH PAN 2019.
- BORYSIEWICZ M., *Polish settlement in Manchuria (1898-1950)*, „Studia Polonijne” 39(2018), s. 125-166.
- BORYSIEWICZ M., *Przedsiębiorczość polska w Harbinie w latach 1898-1945*, [w:] *Polska i sąsiedzi na przestrzeni wieków. Prace doktorantów historii II. Na wojnie i w czasach pokoju*, red. W. Skóra, A. Teterycz-Puzio, Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej 2018, s. 75-96.
- BORYSIEWICZ M., *Władysław Kowalski (1870-1940): Polish pioneer of industrialization in the Far East*, „Scripta Historica” 2017, nr 23, s. 83-108.
- BORYSIEWICZ M., *Zarys dziejów Polonii w Harbinie*, [w:] *Polska i sąsiedzi na przestrzeni wieków. Prace słupskich doktorantów historii I*, red. W. Skóra, A. Teterycz-Puzio, Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej 2017, s. 45-72.
- BRYC A., *Wpływ geopolityki na tożsamość międzynarodową Polski i Rosji*, [w:] *Geopolityka w stosunkach polsko-rosyjskich*, red. S. Bieleń, A. Skrzypek, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR 2012, s. 23-43.
- CHARASZKIEWICZ E., *Przebudowa wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1893-1921*, „Niepodległość” [Londyn–Nowy Jork] 1955, t. 5, s. 125-167.
- CHMIELARZ A., *Organizacja dywersji pozafrontowej w 1939 r.*, [w:] *Wywiad i kontrwywiad II Rzeczypospolitej wobec groźby wybuchu wojny w 1939 r.*, red. D. Gregorczyk, Katowice–Warszawa: „Śląsk” Wydawnictwo Naukowe 2020, s. 250-269.
- ХОМЕНКО О., *Історія “невидимої” діаспори: Іван Світ та його “Скорочена історія українського руху на Далекому Сході /Азія/” (Харбін, 1938)*, „Україна Модерна” [KHOMENKO O., *Istoriya “nevydymoyi” diyaspory: Ivan Svit ta yoho “Skorochena istoriya ukrayins'koho rukhu na Dalekim Skhodi /Aziya/” (Kharbin, 1938)*, „Ukrayina Moderna”] 2022, nr 32-33, s. 116-134.
- CIPKO S., *Ukrainians in Russia. A bibliographical and statistical guide*, Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press 1994.
- DERUGA A., *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918-1919)*, Warszawa: Książka i Wiedza 1969.
- II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, t. 4, oprac. P. Libera, Warszawa: Centralne Archiwum Wojskowe 2013.
- DZIEWANOWSKI M.K., *Joseph Pilsudski. A European federalist, 1918-1922*, Stanford: Hoover Institution Press 1979.
- FRISZKE A., KORNAT M., STEMPLOWSKI R., *Dwie epoki. O celach w polskiej polityce zagranicznej 1918-1939 i 1989-2015*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2020.
- GASIMOV Z., *Zwischen Freiheitstopoi und Antikommunismus: Ordnungsentwürfe für Europa im Spiegel der polnischen Zeitung Przymierze*, „Jahrbuch für Europäische Geschichte” 2011, nr 12, s. 205-220.

- GRZYWACZ A., MAZUR G., *Ruch prometejski w Polsce*, „Zeszyty Historyczne” [Paryż] 1994, z. 110, s. 74-85.
- KOLAKOWSKI P., *Uwagi i spostrzeżenia mjr. Feliksa Ankersteina z 1940 r. dotyczące przygotowań i działań dywersyjnych Ekspozytury nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego WP*, „Dzieje Najnowsze” 2009, nr 1, s. 151-167.
- KOMAR W., *Władysław Antoni Pelc: rys biografii prometejskiej*, „Nowy Prometeusz” 2014, nr 6, s. 75-84.
- KRAWCEWICZ A., *Ideologiczne podstawy polskiej geopolityki na przykładzie koncepcji prometejskiej*, „Acta Politica” 2014, nr 28, s. 23-38.
- „Кресу” в огни и крови [„Kresy” v ohni y krov], „Harbin Herald. Ukrainian Weekly Supplement” 1924, nr 1.
- Kronika, „Gazeta Literacka” 1934, nr 7.
- Kronika miejscowa, „Przegląd” 1920, nr 27.
- KUBIYOVYCH V., *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 5, Toronto: University of Toronto Press 1993.
- KUBIYOVYCH V., *Ukraine. A concise encyclopedia*, vol. 1, Toronto: University of Toronto Press 1963.
- LANDMANN T., *Prometeizm jako założenie polityczno-ideologiczne w korespondencji Polskiej Grupy Prometeusza w Londynie w pierwszych latach po II wojnie światowej*, „Wschodnioznawstwo” 2018, nr 12, s. 261-277.
- LEWANDOWSKI J., *Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu behwederskiego (XI 1918 – IV 1920)*, Warszawa: PWN 1962.
- LIBERA P., *Pierwsza notatka mjr. Edmunda Charaszkiewicza o „zagadnieniu prometejskim” (15 XI 1939 r.)*, „Nowy Prometeusz” 2015, nr 8, s. 137-150.
- LIBERA P., *Prometeizm po prometeizmie. Zarys historii ruchu prometejskiego po 1939 roku*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2022, nr 1 (39), s. 40-64.
- Materiały źródłowe do dziejów sybirackich ze zbiorów Komisji Historycznej Związku Sybiraków Oddział w Krakowie*, red. A. Szemioth, T. Gąsiorowski, S. Goldgart, M. Kaplitowa, A. Wiśniarska, Kraków: Wydawnictwo Zakonu Pijarów 1995.
- MIKULICZ S., *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa: Książka i Wiedza 1971.
- MRÓZ M., *Historyczne uwarunkowania polityki wschodniej III RP*, [w:] *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania, koncepcje, realizacja*, red. A. Gil, T. Kapuśniak, Lublin–Warszawa: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej 2009.
- PEPŁOŃSKI A., KUROMIYA H., *Uwarunkowania polsko-japońskiej współpracy wywiadowczej w okresie międzywojennym*, [w:] *Japonia. Historia i współczesność*, red. J. Marszałek-Kawa, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2008.
- PISULIŃSKI J., „Komendant swoim zbrojnym czynem wyciągnął wóz polski z tego błota, w którym on tonął coraz bardziej”. Listy Tadeusza Hołówki do Stanisława Łosia z lat 1926-1927, „Dzieje Najnowsze” 52(2020), z. 1, s. 349-364.
- PISULIŃSKI J., *Koncepcje federacyjne w II Rzeczypospolitej*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 56(2021), nr 2, s. 99-121.
- REYMAN E.J., *Encyklopedia nauk politycznych*, t. 3, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Społecznego i Instytutu Wydawniczego „Biblioteka Polska” 1938.

- RYBKA R., STEPAN K., *Rocznik oficerski 1939. Stan na dzień 23 marca 1939*, Kraków: Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego 2006.
- SACEWICZ K., *Rewolucja komunistyczna i dyktatura proletariatu w świetle publikacji Centralnego Porozumienia Organizacji Współdziałających w Zwalczaniu Komunizmu – zarys problemu*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 2 (30), s. 65-85.
- SZYMAŃSKI J., *Opieka duszpasterska nad Polakami w Harbinie*, „Studia Polonijne” 38(2017), s. 37-59.
- ŚWIATŁOWSKI B., *Prometejska racja stanu. Źródła i dzieje ruchu prometejskiego w II Rzeczypospolitej*, „Poliarchia” 2014, nr 2, s. 147-180.
- The independence of Manchu-Ti-Kuo*, „Manchurian Economic Review” 1934, nr 1.
- THEISS W., *Dzieci syberyjskie. Dzieje polskich dzieci repatriowanych z Syberii i Mandżurii w latach 1919-1923*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski 1992.
- The Poles in Manchoukuo*, „Polish Bulletin. Manchurian Economic Review” 1937, nr 2.
- ТРОЩИНСЬКИЙ В., Левинський Степан, [w:] *Енциклопедія української діаспори*, t. 4: *Австралія-Азія-Африка*, red. В. Маркус, Київ: Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці [TROSHCHYNS'KYI V., *Levyns'kyi Stepan*, [w:] *Entsyklopediya ukrayins'koyi diaspory*, vol. 4: *Avstraliya-Aziya-Afryka*, ed. V. Markus', Kyiv: Naukove Tovarystvo im. Shevchenka v Amerytsi] 1995.
- WANG Ch.-Ch., *The Chinese Eastern Railway*, „Annals of the American Academy of Political and Social Science” 1925, nr 122, s. 57-69.
- ВАРВАРЦЕВ М.М., *Світ Іван Васильович*, [w:] *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Випуск 6. *Біографічна частина: Н-Я*, red. М.М. Варварцев, Київ: Інститут історії України [VARVARTSEV M.M., *Svit Ivan Vasyl'ovych*, [w:] *Ukrayina v mizhnarodnykh vidnosynakh. Entsyklopedychnyy slovnyk-dovidnyk*. Vypusk 6. *Biohrafigichna chastyna: N-Ya*, ed. M.M. Varvartsev, Kyiv: Instytut iistorii Ukraini] 2016.
- WASILEWSKI L., *Józef Pilsudski jakim go znałem*, Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze „Rój” 1935.
- WERSCHLER I., *Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Hołówko. Życie i działalność*, Warszawa: PWN 1984.
- WINIARZ A., *Dруга Rzeczpospolita wobec szkolnictwa i oświaty polonijnej na Dalekim Wschodzie (1918-1941)*, [w:] *Sto lat polskiej oświaty (1918-2018)*, red. H. Markiewiczowa, I. Czarnecka, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej 2019.
- WINIARZ A., *Działalność Polskiego Komitetu Opiekuńczego w Harbinie (1942-1945)*, „Rocznik Polonijny” 1984-1985, nr 2, s. 195-206.
- WOYTAK R.A., *The Promethean movement in interwar Poland*, „East European Quarterly” 18(1984), nr 3, s. 273-278.
- WYSOCKI R., *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929-1939. Geneza, struktura, program, ideologia*, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2003.
- WYSZCZELSKI L., *Rozpruwanie Rosji. Prometeizm – idea i realizacja*, Warszawa: Wydawnictwo Bellona 2016.
- ZACKIEWICZ G., *Polska myśl polityczna wobec systemu radzieckiego 1918-1939*, Kraków: ARCANA 2004.
- Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiewicza*, oprac. A. Grzywacz, M. Kwiecień, G. Mazur, Kraków: Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego 2000.

POLSKA AKCJA PROMETEJSKA W MANDŻURSKIM HARBINIE
W LATACH 1920-1939

Streszczenie

Od początku istnienia Drugiej Rzeczypospolitej relacje z Rosją Sowiecką stanowiły główny kierunek polskiej polityki wschodniej. Wynikało to z nieobliczalnego charakteru państwa Związku Radzieckiego. Zwycięska wojna z bolszewikami lat 1919-1921 pozwoliła Polsce zachować suwerenność, negując jednocześnie ideę federacjonizmu polegającą na stworzeniu federacji państw środkowoeuropejskich zdolnych do oparcia się Rosji. W miejscu dążeń federacyjnych pojawił się prometeizm. Ruch ten miał spowodować wyzwolenie narodów zdominowanych przez Rosjan, w tym Ukraińców, Gruzinów i Górali Kaukaskich. Harbin, miasto założone pod koniec XIX wieku w północno-wschodnich Chinach, stał się miejscem realizacji tej idei politycznej.

Słowa kluczowe: prometeizm; Harbin; Mandżuria; diaspora polska; Druga Rzeczpospolita

POLISH PROMETHEAN ACTION IN MANCHURIAN HARBIN, 1920-1939

Summary

At the onset of the Second Polish Republic, relations with Soviet Russia formed the main focus of Poland's eastern policy. This was caused by the incalculable nature of the Soviet Union. The victorious war against the Bolsheviks of 1919-1921 allowed Poland to retain its sovereignty, while negating the idea of federationism which involved creation of a federation of Central European states capable of resisting Russia. Federalist aspirations were replaced by Prometheism. The movement was intended to trigger the liberation of Russian-dominated peoples, including Ukrainians, Georgians and the Mountaineers of Caucasus. Harbin, a city founded in the late nineteenth century in Northeast China, became the locus of this political project.

Keywords: prometheism; Harbin; Manchuria; polish diaspora; Second Polish Republic